

Morfologie II (CJA009)

Klára Osolsobě
osolsobe@phil.muni.cz
FIFA 8/II

SUBSTANTIVA ZE SUBSTANTIV

MODIFIKACE B^s P^s (dvířka, psisko, Verča, uhlí, travina, ošetřovatelka)

- Jména zdrobnělá (deminutiva) a lichotivá (meliorativa)
- Jména zhrubělá (augmentativa)
- Jména mazlivá, domácí (hypokoristika)
- Jména hromadná a jména jednotlivin
- Jména přechýlená
- Jména mláďat
- Předponové modifikace

Jména zdrobnělá (deminutiva) a lichotivá (meliorativa)

- -ek (hrášek, klouček)
- -k-a (kobyłka, miska, chaloupka)
- -k-o (jadérko, břicho)
- -ík (lesík, větřík)
- -ina (klučina, dívčina)

Formální deminutiva a významová specifikace

- ježek, krtek, hrdlička, papoušek, vodka, paprsek, špaček, čížek,
- článek, František, řádek, vzorek, dárek, kroužek, titulek, plátek, večerníček, prášek, večírek, vlček, pásek, zlomek, sklonek, šátek, proužek, řízek, zvonek, sáček, kočárek, řetízek, dvorek, párek, hlouček, štítek

Významová specifikace dvojic lišících se též příznakem rozdílné velikosti

- Kalhoty – kalhotky, halena – halenka, sukně – suknice, košile – košilka, kabát – kabátek,
- Lžíce – lžička, vidle – vidlice – vidlička,
- Pragmalingvistické aspekty užívání deminutiv srv. např. Nekula, M. (2004): *Deminutiva a zdvořilost*. – In: Z. Hladká, P. Karlík (eds.): *Čeština – univerzália a specifika 5*, Praha: NLN 2004, 110-119.

Deminutiva I. a II. stupně

- -eč-ek (dům – domek – domeček)
- -íč-ek (les – lesík – lesíček)
- -áč-ek (syn – synek – synáček)

Články k problematice deminutiv

- Rusínová, Z. (1995): Deminutivní modifikace z hlediska pragmalingvistického. In: Pocta Dušanu Šlosarovi, Albert, Boskovice 1995, s. 187-193. (+ spolueditor) -čl-
- Rusínová, Z. (1996): Deminutivní modifikace z hlediska pragmalingvistického. Intenzifikace. SPFFBU A 44, 1996, s. 91-95. -čl-
- Rusínová, Z. (1997): Významy deminutiv v komunikaci. In: Přednášky a besedy ze 30. běhu LŠSS, Brno 1997, s. 112-120. -čl-
- Rusínová, Z. (1998): Deminutiva a frazeologie. In: Jazyk a kultura vyjadřování. (Milanu Jelínkovi k pětasedmdesátinám.) Brno 1998, s. 113-118. -čl-
- Rusínová, Z. (1998): Deminutiva ve frazeologických přirovnáních. SPFFBU, A 46, 1998, s. 101-106. -čl-
- Rusínová, Z. (1999): Die Diminutiva und ihre pragmatischen depretiativen Bedeutungen. In: Festschrift für Klaus Trost zum 65. Geburtstag. Ed.: Hansack, E. - Koschmal, W. - Nübler, N. - Večerka, R. München, Otto Sagner Verlag 1999, s. 251-257. -čl-
- Rusínová, Z. (2001): Deminutiva jako jazykové univerzále. SPFFBU, Linguistica Brunensia, A 49, 2001, s. 137-146. -čl-

Jména domácká (hypokoristika)

- Krácení vpředu (August - Gusta, Bohuslav – Slávek), vzadu (Jindřich – Jindra, Magdalena - Magda), vpředu i vzadu (Antonín – Tona)
- Používání mužských (středních) formantů pro ženská jména (Evík, Leňas, Haňulátko)
- Řada formantů kombinovaná se zkracováním

Hypokoristika v soukromé korespondenci

- (v pořadí tvar jména - počet výskytů podle nalezených kmenů *Jan-/Je/-én-/Honz-*): Jana -162, Jani - 47, Janou - 45, Jano - 44, Janu - 28, Janě - 26, Janičko - 22, Jan - 21, Jany -17, Janička -16, Janča -15, Janinko -7, Janičce - 5, Janina - 5, Jaňulko - 5, Jaňulo - 4, Jančo - 4, Janičku -3, Janičkou -3, Jaňule -3, Jaňuli -2, Janik - 2, Jandou - 2, Janka - 2, Janči - 2, Janinka - 2, Januška - 1, Janíku -1, Janinou -1, Janička -1, Janče - 1, Janušky -1, Janikem -1, Janek -1, Jandá - 1, Jančou -1, Janovi -1, Janču - 1, Janinečko - 1, Janičku -1, Janík -1, Jankou -1, Janulkou - 1, Jaňdu -1, Jaňulilinka -1, Jaňulky -1, Jaňulka -1, Jaňuly -1, Jaňula -1, Jenda - 6, Jendo - 2, Jencek - 2, Jendem - 1, Jendovi - 1, Jendou - 1, Jenóšu - 1, Jeníčku - 1, Jeníčka - 1, Jeníček - 1, Jéna - 1, Jéňulka -1, Honza-99, Honzou -33, Honzovi -23, Honzík -17, Honzu -17, Honzy -8, Honzíkem -7, Honzíku -4, Honzíka -4, Honzo -4, Honzíček -2, Honzíčka -2, Honzulo -1, Honzoi -1, Honzíkovi -1, Honzi -1, Honzynem -1, Honzíčkovi -1, Honziňáč -1, Honzik -1, Honzin -1.
- Neutrálních podob bylo nalezeno 344 od 2 lemmat (Jan/Jana), tvarů nejrůznějších hypokoristik 423 od 31 lemmat.
- OSOLSOBĚ, K.: Hypokoristika v korpusu soukromé korespondence KSK, SPFFBU A 53, s.125-136, Brno.

Jan

- Janik, Janík, Janek, Janíček, Jenda, Jencek, Jénoš, Jéna, Jénoš,
- Honza, Honzík, Honzíček, Honzula, Honzyn, Honzin, Honziňáč,

Jana

- Jani , Janička, Janča, Janinka, Janičce, Janina, Jaňulka, Jaňula, Jaňule, Janik, Janka, Januška, Janík, Janíčka, Jand'a, Janinečka, Janíček, Janulka, Jaňulilinka

Úkol:

- Vytvořte maximální počet deminutiv od svého vlastního (křestního) jména (v případě, že vaše jméno má protějšek mužský/ženský, vytvořte maximum hypokoristik i od tohoto protějšku)

Jména zhrubělá (pejorativa) zveličelá (augmentativa)

- -isk-o/-išt-ě (psisko, dubisko, vousisko, piviště), -izn-a (babizna, barabizna)
- -ák (panák, židák, dědák) (pejorativní odstín mají rovněž varianty na –ák Brňan/Brňák – jména obyvatelská)
- -our (kněžour, popř. pejorativní Němčour)
- -an-ec (kusanec)

Jména hromadná a jména jednotlivin

- KOLEKTIVA
- -stvo/-ctvo (lidstvo, dělnictvo, ptactvo)
- -ina (obilnina, pícnina)
- -í/-ov-í (listí, uhlí, jahodí, bodláčí, stromoví)
- SINGULATIVA
- -ina (travina, bylina)
- -ka (obilka, slámka)

Všimněte si alternativních/variantních sufixů kolektiv na *-stvo/-ctvo*

- základní: *-stvo* (*muž-stvo*, *druž-stvo*, *obyvatel-stvo*, *lid-stvo*)
- rozšířený kmen *-en-stvo* (*člověč-en-stvo*), *-ov-stvo* (*žid-ov-stvo*, *rodič-ov-stvo*) ale také *-ec-tvo* (*zvíř-ec-tvo*/*?zvíř-e-ctvo*)
- redukovaný kmen/sufix *[sc]tvo* (*pes-tvo*/*?pe-stvo*, *ptač-tvo*/*?pta-ctvo*, *dělnic-tvo*/*?dělnič-tvo*, *letec-tvo*/*?lete-ctvo*)

Všimněte si derivátů na *-stvo/?-ctvo* od adjektiv (zájmen)

- rozšířený kmen *-en-stvo* (*velič-en-stvo*, *?společ-en-stvo*, *?představ-en-stvo*, *?duchov-en-stvo*, *?příbuz-en-stvo* ALE i *vešker-en-stvo*), *-ov-stvo* (*starš-ov-stvo*)

Opakování

- S kterou morfológickou gramatickou kategorií souvisí tato slovtvorná třída?
- Co jsou to plurália tantum a singulária tantum?

Jména přechýlená (osob)

- -yn-ě/-k-yn-ě (sokyně, žákyně, soudkyně)
- -k-a (žačka, doktorka, malířka)
- -ic-e (dělnice, továrnice, bojovnice)
- -ov-á (králová, mistrová + příjmení)
- -n-a/-ov-n-a (princezna, královna, kněžna)
- -a (blondýna, bruneta, Daniela, Vladimíra)
- -in-a/-ín-a/-ie (Karolina, Pavlína, Evženie)
- Opačné (kmotr)

Jména přechýlená (zvířat)

- -ice (samice, dračice, slonice, tygřice)
- -ák (morák, myšák, žabák, lišák)
- -el (kozel)
- -ec (srnec)
- -er (houser, kačer)

(Rusínová, Z.: Moce (přechylování) jako modifikace významu. In: Český jazyk a literatura na konci 20. století. Sborník konference 15. - 16. 5. 2003.

Cvičení

- Se kterou gramatickou kategorií souvisí slovotvorná kategorie jmen přechýlených a jmen mláďat?
- Někdy existují lexikální dvojice lišící se opozicí přirozeného rodu (býk-kráva). Jmenujte pět případů a pět případů, kdy jsou dvojice utvořené přechylováním a dále případy, kdy dvojice neexistuje a pro případ potřeby se používá samec/samice.

Řešení např.

- *kráva-býk, kohout – slepice, svině – kanec, kůň – kobyla, králík – ramlice, ovce – beran, jelen – laň, ...*
- *liška – lišák, koza – kozel, husa – houser, kachna – kačer, srnec- srna, ...*
- *(antilopa, lama, ryba,)*

Jména mláďat

- Většinou konverze substantiva označujícího dospělého jedince ke vzoru *kuře*
- *lvíče, slůně, holoubě, medvídě, ...*
- *vnouče, děvče, ...*
- *kuře, hříbě, ...*

Cvičení

- Někdy se jména mláďat tvoří od jmen dospělých jedinců (koza-kůzle), jindy existují samostatné lexikální jednotky označující mládě (i ty bývají ovšem motivovány) (slepice/kohout – kuře ale kur)
- Najděte příklady jmen mláďat utvořených od jmen dospělých jedinců. Pokuste se jmenovat jména mláďat lexikalizovaná a pokuste se dohledat motivaci.

Řešení

- *slon – slůně, lev – lvíče, tygr – tygře, kačena/kachna – káče/kachně, husa – house, koza – kůzle*
- kuře (kur), tele (ř. etalon - vitulus lat.), sele (od sáti – pův. jakékoliv mládě sající mléko), hříbě (příbuzné hřebeč), jehně (lat. agnus – beránek), kolouch (z komolý - bezrohý), štěně (velmi staré a asi nesouvisí se štěkat), dítě (Machek uvádí souvislost s kořenem dhé sti. – sáti – takže savec)

Předponové modifikace

- ne- (negace: ochota – neochota)
- pra- (pradědeček)
- spolu- (spolupráce)
- vel(e)- (velmistr, veledílo)
- sou- (součást)
- pře- (přemíra)
- Někdy nelze určit, zda je substantivum utvořeno od prefigovaného slovesa, nebo zda je tvořeno prefixací od deverbativního substantiva (rozběh, výhra)

Předponové modifikace předložkové

- pod- (podtitul)
- nad- (nadprůměr)
- před- (předsíň)
- po- (povědomí)
- proti- (protihráč)
- bez- (bezvědomí)
- zá- (zástěna)
- pří- (příkrm)

Předponové modifikace s přejatými předponami

- pseudo- (pseudoumělec), arci- (arcibiskup), ultra- (ultralevičák), sub (subkomise), i-/-in-/im- (ilegalita, invariant, import), super- (superkvalita), meta (metakomunikace), anti- (antiklerikál), kontra (kontraindikace), kon-/kom- (konkurs, kompozice), a- (ateista), para- (parafráze), pre- (prehistorie), ex- (exprezident), pro- (proděkan), proto- (prototyp), dis- (disharmonie), dia- (dialekt)
- Pozor na rozlišení významu dis- (disproporce) a dys- (dysfunkce)

Negativa tantum

- U některých slov jsme sice schopni vydělit *ne-* jako prefix, nicméně neexistuje slovo bez prefixu *ne-*, které by mělo opačný význam – negativa tantum.
- Pokus se najít motivaci negativ tantum:

nezbeda, neřest, nemoc, neděle, nehoda, nenávist,
nevole, nesnáz, nebožtík, neduh, nešvar,
nehoráznost, nepořízená, nestoudnost, nezdara,
nevolník, nebožák, nešika

Pokus se nahradit předponové modifikace předponovými modifikacemi přejatými

podřízenost - subordinace, podsystém –
subsystem, superobr – veleobr, supervizor –
dohližitel, pseudonym – přezdívka,
pseudověda – pavěda, arcidílo – veledílo,
kontradikce – protimluv, kontrašpionáž –
protišpionáž, koncentrace – soustředění,
komponenta – součást, ateista – bezbožec,
export – vývoz, prototyp – předloha,

SUBSTANTIVA Z ADJEKTIV

TRANSPOZICE B^s P^a (tupost, hluchota, lakomství, čerň, ...)

- Pro tuto kategorii je typické: mění se slovní druh, nemění se zásadně význam (transpozice = pře-nášení formy při zachování významu) SYNTAX
- Názvy vlastností (je *hloupý* – jeho *hloupost*, *mírná* matka – matčina *mírnost*)

Názvy vlastností

- -ost (*hloupost, hrubost, krutost, moudrost*)
- -ství/-ctví (*lakomství, bohatství*)
- -in-a (*řezničina*)
- -ot-a (*němota*)
- ob-a (*zloba*)
- -k-a (*dálka*)
- -d-a (*pravda*)
- -e (*šíře*)
- -0 (*běl*)
- -o (*blaho*)

Všimněte si názvů vlastností na -ost/-ob-a/ot-a a porovnejte jejich význam

- zlý - zlost - zloba
- starý – starost - staroba
- chudý – chudost – chudoba
- hluchý – hluchost – hluchota
- němý – němost – němota
- slepý – slepost – slepota
- drahý – drahost - drahota

Cvičení: vysvětle motivaci následujících slov

- pivo
- zápas
- pistole
- bahnice
- volt
- švec
- legrace
- rentgen
- koniklec
- jarmark
- letadlo
- rádlo
- spartakiáda
- medvěd

nehraďte cizí slova domácími synonymy a naopak (všimněte si prefixů)

- kompozice kolaborant transport
- export kooperace deportace
- předehra dovoz odpůrce
- obrana přepis protilátka

Co mám umět?

Definice a příklady

- slovtvorné typy a třídy desubstantivních substantiv kategorie modifikace (jména zdrobnělá/deminutiva, meliorativa, hypokoristika, jména zhrubělá/augmentativa, pejorativa, jména hromadná a jména jednotlivin, jména přechýlená, jména mláďat)
- vztah gramatických kategorií čísla a rodu k uvedeným slovtvorným třídám
- formální deminutiva, deminutiva prvního a druhého stupně, pragmatický aspekt deminutiv, hypokoristik
- modifikace prefixy domácimi a cizími, negativa tantum
- slovtvorné typy a třídy deadjektivních substantiv kategorie transpozice (názvy vlastností)